

811.161.2'373.7
811.161.2'373.611

Клименко Н.Ф., д.філол.н., проф., член-кор. НАНУ

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ – ВИРАЗНИКИ ОЗНАК МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА НОВОГРЕЦЬКІЙ МОВАХ

У статті проаналізовано семантику фразеологізмів двох зіставлюваних мов за їхнім семним складом, встановлено модифікатори домінантних дієслів синонімічних рядів говорити / казати – мовчати – слухати в пояснювальних частинах фразеологічних, тлумачних та перекладних словників, описано групи цих одиниць, орієнтованих на характеристику мовленнєвої поведінки людини, її станів, а також роль соматизмів в окресленні поля мовленнєвої діяльності.

***Ключові слова:** фразеологізм, мовленнєва діяльність людини, соматизми, семантичний простір фразеологізму.*

Фразеологізми-виразники мовленнєвої діяльності людини в сучасній українській мові значною мірою окреслюють простір цієї діяльності за допомогою соматизмів-назв частин людського тіла чи продукованих ними звукових сигналів. Об'єктом безпосереднього розгляду в нашому випадку є ті з них, у яких увагу звернуто на процес говоріння і стан мовчання, складником якого є слухання.

За умовами аналізу відібрані фразеологічні одиниці (ФО) містять здебільшого назви частин тіла, а в їхніх тлумаченнях трапляються лексеми *говорити, казати, мовити, питати, відповідати, вимовляти, гомоніти, кричати, галасувати, голосити, горланити* та інші подібні.

У значеннях таких фразеологічних словосполучень імпліцитно присутня семантика просторових орієнтирів, яку умовно можна окреслити питаннями *де?, куди?, звідки?* У самих фразеологізмах засвідчено дієслова зі значенням спрямованих перехідних дій, процесів, станів, а також іменники – найменування частин тіла, що найчастіше виражають значення

місця дій, але можуть бути і такі, які виступають об'єктами чи суб'єктами дій, процесів та станів. Перекладом ФО, в якій виражено не тільки просторове, але й об'єктне значення, є *спливати на язык* – на що? куди? або інструментальне значення: *плескати язиком*. У багатьох випадках синонімами розгляданих фразеологізмів стають одиниці, в яких органи мовлення та слухання виконують роль суб'єктів дії: *язык стає руба* – хто-небудь втрачає здатність говорити. Почасти ми їх залучаємо до аналізу для поглибленого пояснення їхньої семантики в світлі їхніх синонімічних та антонімічних зв'язків з членами ширшого фразеологічного поля мовленнєвої діяльності. Семантика фразеологізмів, відбита в їхніх поясненнях, засвідчує ознаки способів говоріння, мовчання-слухання.

Модифікації цих ознак у процесі говоріння можна типізувати за формулами словникових пояснень у таких групах **говорити** 1) прямо, відверто: *бити прямо в лоб*; 2) безпосередньо, в присутності когось: *говорити у вічі*; 3) гаряче, з великим заплом: *бити себе кулаком у груди*; 4) постійно, повторюючись: *на язиці, що в п'яного на язиці, те в тверезого на умі*; 5) невчасно: *чорт смикнув (потягнув) за язык (за языка)*; 6) необдуманно, все підряд, не задумуючись: *що на язык набіжить, що на рот налізе*; 7) щось нерумне, безглузде: *держати язык далеко від розуму, що на умі, те й на язиці, розпускати пащеку, розпускати (гнути, розводити, точити, городити, плести) теревені, плескати язиком, точити брехні, лясати, робити з губи (писки) халяву*; 8) улесливо, нещиро: *слати язык під ноги, з медом на вустах, як медом (салом) по губах (вустах) мастити, мазати медом (речі, слова)*; 9) повільно, спроквола: *витягувати (тягнути) слова*; 10) багато: *язык поза вухами теліпається, язык як помело (як лопатень), язык як млин меле*.

Десять названих груп окреслюють ознаки мовленнєвої поведінки людини, амплітуда оцінки якої коливається від позитивних характеристик (говорити відверто, в присутності особи, про яку мовиться, з великим запалом) до негативних (постійно повторюючись, невчасно, необдуманно, улесливо, спроквола, багато, казати щось безглузде).

У двох групах (11 та 12) зосереджено фразеологізми, які підкреслюють готовність щось сказати або сильне бажання

поговорити, порозмовляти. Переважна більшість модифікаторів способів говоріння виражена прислівниками в тлумачних частинах фразеологізмів.

Решту груп фразеологічних словосполучень зорієнтовано на адресата з негативними його характеристиками або вони стосуються наслідків дії: 13) повторювати чужі думки і з *чужого голосу*, 14) розпускати плітки: *брати (взяти) на язика* з синонімами *брати на зуби, перемивати кісточки; понести на язиках (осудити кого-небудь)*, 15) дошкульно критикувати *вхопити на зуби (на зубок, на кутні)*; 16) говорити грубо, багато зайвого: *розпускати губу (язика)*; 17) лаятися дуже голосно, кричати: *розпускати голос, розпустити морду (писок), дерти рота (пельку), дерти горло (горлянку), рвати горло*.

Групи 16 та 17 об'єднують розмовні, негативно забарвлені ФО, у поясненнях яких трапляються формули *не стримуючись у розмові, лаятися* на повну силу, казати зайве, грубо: *давати волю язикові*, тобто ганьбити когось. Синонімами нейтральних дієслів *говорити, казати, розмовляти* стають дієслова, що підкреслюють різке звучання голосу: *вигукувати, кричати, галасувати, горланити*.

Деяким фразеологізмам властивий ще й модальний відтінок значення мовленнєвої діяльності: *вкладати у вуста, тягти за язик*, тобто спонукати висловлювати думки, змушувати сказати щось. У декотрих ФО з'являється семантика дієслова *звучати*: *вимовлятися в голові, спливати на язик*, іноді з модальним відтінком "звучати мимоволі": *зриватися з вуст*, з синонімами *скопити з зубів, вуст, чути повсюди*, від однієї людини до іншої: *з уст в уста, від уст до уст*. Про наслідки негативного сприйняття дуже сильного, гучного, занадто голосного, а тому неприємного звучання мовиться у фразеологізмі з соматизмом *вуха*: *аж у вухах лящить*.

З цими дієслівно-іменниковими фразеологічними словосполученнями споріднені за значенням іменниково-прикметникові одиниці: *довгий, лепетливий язик, проворний на язик* (про говірких, балакучих людей) та їх антонім *держкий на язик* – який уміє мовчати, не розголошувати таємниць.

У складі розглянутих фразеологізмів найчастіше трапляється іменник *язик* далі йдуть *рот, губи /вуста, зуби/кутні*. До інших використовуваних по одному разу соматизмів, відносно яких визначається простір мовленнєвої діяльності, належать *голова, горло, горлянка, груди, вуха, очі, кулак,кісточки, лоб* (експресивно забарвлені *пащека, паща, морда* (стосовно людини) *писок, пелька, ханьки*). Лише в деяких ФО використано лексеми, що називають наслідки мовленнєвої діяльності: *плітки,брехні, лясц, теревені, річ, слова*, дуже рідко назви дійових осіб: *чорт, біс* та предметів *мед, сало, халява*, а також знарядь дії: *лопатень, помело*, або місця дії *млин*.

До їхнього складу входять здебільшого дієслова конкретної фізичної дії: *бити, вхопити, гнути, городити, держати, дерти, мазати, мастити, перемивати, плескати, плести, понести, робити, розпускати, розводити, сіпати, слати, смикати, точити*.

Серед них нечисленні дієслова руху: *зриватися, набігати, налазити, скакати, спливати* та стану: *ставати, теліпатися* і поодинокі дієслова мовлення *казати, вимовлятися, говорити, ганьбити*, що трапляються по одному разу у фразеологічних одиницях.

Можемо дійти висновку, що саме перелічені дієслова фізичної дії та руху разом із соматизмами, які беруть участь у процесах говоріння, переважно формують образний, сприйманий людиною світ фразеологізмів мовлення, конкретизують процеси мовленнєвої діяльності. Завдяки їм і створюються орієнтири сприйняття цих процесів, як і загальної мовленнєвої характеристики людини з їх оцінкою.

Мовленнєва діяльність людини, конкретизована в певному просторі, обмеженому соматизмами, передбачає також стан мовчання у спілкуванні. До цієї частини семантичного поля фразеологізмів входять одиниці з лексемами *язик, рот, піднебіння, вуста/губи, зуби*, а також іменник *голос*, що характеризує звукопородження. Її одиниці сконцентровані семантикою дієслова *мовчати*, імпліцитно присутньою в їхніх значеннях. У них іменники-соматизми разом із дієсловами називають стан мовчання і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Їм властиві також модифіковані значення поведінкових

характеристик людини: *забути языка в роті* – розгубившись, злякавшись, втрачати здатність говорити (у цей момент, на якийсь час), *держати (тримати) язык за зубами (на прив'язі, на зашморзі, на припоні)*. – бути обачним у розмові, у висловлюваннях, мовчати, не розголошувати чого-небудь. Останній фразеологізм представлено ще й у прислів'ї *Їж сун з грибами, держи язык за зубами* – змушувати себе мовчати. Фразеологізм *давати волю языкові, розпускати языка* є його антонімами. У них рух языка окреслено в невизначеному віртуальному просторі – без перешкод і обмежень. Унаслідок цього метафоризовано ознаку мовленнєвої діяльності індивіда, який дозволяє собі говорити зайве, не стримуючись у висловлюваннях. До них близький фразеологізм *язык розв'язується* – хтось починає говорити та *губи розкуються* – хто-небудь заговорить після тривалого мовчання.

Відповідь на питання куди? міститься у фразеологізмі *як (мов, ніби), язык приріс (присох, пристав) до піднебіння (до зубів, у роті)* – хто-небудь утратив з якихось причин здатність говорити. Його синонім *як води в рот набрати, язык стає руба (колом), язык дубіє*, хоча й мають різні синтаксичні структури і різні метафоричні порівняння, виражають те саме значення "на деякий час втрачати здатність говорити". У всіх них зафіксовано знерухомлене положення языка – органа мовлення і через це тривалого мовчання. Це процес замовкання, бо і вода знерухомлює язык і воно виникає від порівняння *язык стає руба (колом, кілком)*, що увиразнює образ языка знерухомленого, а через це нездатного брати участь у говорінні.

Модифіковане значення мовчання увиразнене за ступенем здатності *мовчати* іншими фразеологізмами. В одних із них *язык* стає об'єктом дії: *укуситися за язык* – утримуватися від висловлювання, раптово замовкати, в інших **рот**: і *рот (рота) не розкривати* – не розголошувати чогось, утаювати. У деяких ФО органи мовлення не є орієнтирами в просторі, а виступають об'єктами порівняння: *як (мов, ніби) заціпило рот (рота, язык); язык у петлю скрутило* – хто-небудь утратив здатність говорити від хвилювання. Вони так чи інакше характеризують процес, протилежний до говоріння. Проаналізовані варіанти ФО

засвідчують можливість співіснування ситуацій, охарактеризованих питаннями куди? та де?: *язик ніби приріс до зубів (у роті)* – хтось на деякий час утратив здатність говорити від хвилювання.

Просторовий орієнтир напрямку звідки? конкретизують ФО з іменниками *вуста/губи, язик і голос*. Одні з них підкреслюють стан повного мовчання, пор.: *не випускати пари з вуст, ні пари з вуст (губи), та проковтнути язика*, де язик є об'єктом дії. В обох випадках вони мають значення "затято мовчати, нічого не сказати".

Протилежні за значенням фразеологізми згруповані за ознаками стану мовчання та процесу говоріння.

В обох випадках охарактеризовано найближчі для людини просторові орієнтри, за допомогою яких співвідносяться перебування органу мовлення в певному процесі, русі чи стані з характеристиками мовленнєвої поведінки людини.

І це співвідношення відбувається на метафоричному підґрунті.

У тлумаченні фразеологізмів з ознаками стану мовчання найчастіше трапляється формула *втрачати здатність говорити*, що з'являється в різних умовах і з різних причин: розгубившись, злякавшись; ставати обачним у розмові через можливе розголошення таємниць; від сильного хвилювання. Деякі ознаки набувають модального відтінку значення: змушувати себе мовчати, утримуватися від висловлювання, раптово замовкати, затято мовчати.

Вони проєктуються на короткий проміжок часу мовчання; у цей момент, деякий час, якийсь час, під час розмови, на нетривалу часову ситуацію, яка виникла під впливом певних чинників.

Антонімічні ім фразеологізми засвідчують формули тлумачення: говорити без обмежень, зайве, не стримуватися у висловлюваннях, почати говорити, заговорити після довгого мовчання і апелюють до цих ФО часових ознак: якийсь час, після тривалого періоду мовчання, після початку розмови, отож до визначених або невизначених часових орієнтирів.

Характерною особливістю цього фразеологічного поля фразеологізмів є наявність синонімічних та антонімічних

зв'язків, основою яких є рух або знерухомлення органів мовлення: *язик розв'язується, губи розкуються – язик дубіє, стає руба, приростає до піднебіння; на вустах – присохнути на язичці*, тобто лишитися невисловленим (про слова, думки), *розпускати вуха, розставляти вух* – з цікавістю, захопленням слухати кого-небудь – *затуляти вуха, розпускати язик – затикати, закривати пельку*. Останній фразеологізм містить ще й модальний відтінок грубого примусу, пор. ще *засупонити пельку (нащу, рота), затулити (замазати, зашити) рота*. Згадаймо принагідно Шевченкові слова "Либонь уже десяте літо, / Як людям дав я "Кобзаря", / А їм неначе рот зашито.

Частини поля мовленнєвої діяльності **говоріння** та **мовчання** перетинаються з підполем, зорієнтованим на процес **слухання**.

Його фразеологізми з іменником *вуха* та дієсловами стануть характеристиками певних станів, що відбито в поясненнях тлумачних словників: уважно прислухатися до кого-небудь: *нагострювати (наставляти) вуха, обернутися на слух* – дуже уважно слухати, прислухатися до чогось; слухати з великим інтересом: *розвішувати (розпускати, розставляти) вуха*; слухати неухважно, побіжно: *слухати (чути) одним вухом*; слухати безпосередньо, особисто: *слухати на власні вуха (власними вухами)*; говорити тихо, щоб ніхто не почув: *говорити на вуха*. Про щось, що стає відомим, доступним для слухання, повідомляє фразеологізм *долітати до вух*.

Приведення до якогось стану – ознака ФО *не вірити вухам* – бути дуже здивованим, почувши щось. До нього за значенням протилежний *тішити вуха (слух)* – справляти приємне враження своїм звучанням. Намагання слухача не звертати увагу на когось /щось характерне для ФО *затикати вуха, пропускати повз вуха (повз слух)*. Серед них фразеологізми *вкладати у вуха, вносити, доносити до вуха* зі значенням передавати щось таємне, *натуркати у вуха (голову)*; наговорити багато про когось: *нагомоніти (наговорити) повні вуха*. Фразеологізм *вухом землі приймати* окреслює стан людини – бути насторожі, наготові.

Характерною ознакою наведених фразеологізмів є їхні асоціативні зв'язки з людиною, з її здатністю сприймати мовлення слухом і тому майже у складі їх усіх використано іменник *вуха*. У

фразеологізмах на вухо наступають: *ведмідь (слон, бик) наступив на вухо* – хтось зовсім не має музичного слуху, їх нагострюють, наставляють, настовбурчують, розвішують, розпускають, розставляють, їх тішать, щось вкладають у вухо, щось у них натуркують, вносять і доносять. І всі ці значення метафорично переосмислені у ФО. Дієслова мовлення досить рідко трапляються у складі фразеологізмів аналізованої групи. Це *говорити на вухо, наговорити (нагомоніти) повні вуха, прокричати (прогудіти) вуха*. Так само поодинокі ФО з дієсловами *чути (на одне вухо), чути власними вухами* та іменником слух: *обернутися на слух*. Натомість у пояснювальних частинах цих фразеологізмів частотні дієслова *слухати* (з похідними прислухатися та дослухатися), а також *чути*. Цікавий світ відкривається дослідникові фразеологізмів із соматизмами, що виражають побажання. Більшість із них належить до недобрих та лихих. Серед них є відверті прокляття *сіль тобі на язик, печина в зуби*, яке використовується як побажання невдачі, лиха. З приводу недоречних висловлювань кажуть: *тіпун тобі (вам, їй) на язик; тупоть, чиряк тобі на язик*. Для вираження великого незадоволення чимось (словами, розмовами) вдаються до фразеологізмів *хай язик (у роті) руба (колом, кілком) стане, щоб язик руба став, щоб язик відсох/ хай язик відсохне*. Реагування на голосні розмови, шум закінчується побажанням втратити здатність говорити: *бодай (хай, щоб) тобі (вам) заціпило*. Варіантом його є фразеологізм з самопобажанням мовця *щоб мені язик відсох, хай язик мій відсохне*, який звучить як каяття з приводу чогось, сказаного ним самим.

До фразеологізмів з більш лояльними побажаннями належать кілька одиниць цього семантичного поля: *сіль тобі в оці*, що вживається як усталена форма застереження від зурочення. Деякі ФО звучать як накази: *візьми вуха в руки*, що є примовкою для заохочення уважно слухати, *не клади пальця в рот (в уста)* – про когось такого, з ким треба бути обережним у розмові – бо він може скористатися твоєю помилкою.

Розглянуті фразеологізми сучасної української мови у ряді випадків виявляють різючий паралелізм семантики та форми з одиницями новогрецької мови, що стосуються мовленнєвої діяльності людини. Ідеться не лише про ті фразеологізми, що

стали інтернаціональними на зразок: *ρωτώντας πας στην Πόλη* язик до Києва доведе, *από το στόμα σου και στον Θεού τ'αυτί//* χείλη στου και στου Θεού твої слова та Богові у вухо, *από παιδί,* трелό και μεθυσμένο *μαθαίνεις την αλήθεια* що в п'яного на язичі, те в тверезого на умі. У них виявляється не тільки книжне джерело засвоєння – через перекладну художню: *κατά τη φωνή κι' ο γάιδαρος* (вислів Езопа) – про вовка промовка, а він на поріг (у хату) *η γλώσσα κόκαλα δεν έχει, αλλά κόκαλα τσακίζει* Язык без кісток *καλύτερα τ' αμίλητα παρά τα μιλημένα* Сказане – срібло, а неказане – золото або богословську літературу: *από στόμα σε στόμα* з вуст в уста, *τον έχουν στο στόμα* бути на вустах Більшість паралельних фразеологізмів цього різновиду має розмовний характер і стосується ознак мовленнєвої поведінки людини: *δαγκώνω τη γλώσσα μου* *прикусити язика*, що в побажанні звучить як *δάγκασε τη γλώσσα σου* *прикуси язика*, *τίπун тобі на язик, την έχω τη λέξη στο στόμα μου* *крутитися (вертиться) на язичі, από ένα αυτί μπαίνει και από άλλο βγαίνει* в одне вухо *влітає, в інше вилітає, λέει ό,τι του έρχεται στο στόμα* каже, що *πρiйде (спаде) йому в голову*. Частина окреслює стан людини, її готовність до говоріння: *με πiάνει η γλώσσα* *язик заціпило, язик став руба, δεν κρατά τη γλώσσα του* у нього *язик не вміщується в роті* (з синонімами *έχει μακριά τη γλώσσα* у нього *довгий язик*), *με τρώει η γλώσσα μου* *язик свербить*. Серед них два фразеологізми, що характеризують перетворення когось на об'єкт пліток, брехень: *μπαίνω στο στόμα κάποιου* потрапляти на язик або ставати джерелом їх: *βάζω κάποιον στο στόμα* брати на язика/ на зуби.

Зіставний аналіз фразеологізмів-виразників мовленнєвої діяльності засвідчує паралелізм їхньої семантики та форми. Їхній простір ословлений і обмежений соматизмами: у групі говоріння це здебільшого *язик, рот, губи/ вуста, зуби/кутні*, в групі мовчання це вже названі соматизми, у групі слухання це *вуха, рух* яких і дії з якими створюють метафоричну основу для характеристики ознак мовленнєвої поведінки людини, її стану. І ця основа багато в чому подібна в двох зіставлюваних мовах.

Клименко Н.Ф., д.филол.н., проф., член-кор. НАНУ

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ – ОПРЕДЕЛИТЕЛИ ПРИЗНАКОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ И НОВОГРЕЧЕСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассмотрена семантика фразеологизмов двух сопоставляемых языков, определён их семный состав и модификаторы доминантных глаголов синонимических рядов говорити / казати – мовчати – слухати в статьях фразеологических, толковых и переводных словарей, описаны группы этих единиц, ориентированные на характеристику речевого поведения человека, его состояния, а также роль соматизмов в поле речевой деятельности.

Ключевые слова: фразеологизм, речевая деятельность человека, соматизмы, семантическое пространство фразеологизма.

Klymenko N.F.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS DETERMINERS OF HUMAN SPEECH ACTIVITY FEATURES IN MODERN UKRAINIAN AND GREEK

The paper has studied the semantics of phraseological units in the two contrasted languages. It has also established their component structure and modifiers of dominant verbs of synonymic rows говорити / казати – мовчати – слухати in phraseological, explanatory and interlingual dictionaries entries. The groups of these units oriented towards describing characteristics of human speech behaviour, their condition, as well as the role of somatisms in the field of speech activity, have been described.

Key words: phraseological unit, human speech activity, somatisms, semantic space of phraseological unit.

УДК 811.161.2

Карніловська Є. А., д. філол.н., проф.,
Інститут української мови НАН України

МОВНІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА ЗАКОНИ В ПРАЦЯХ Н.Ф.КЛИМЕНКО

Запропоновано аналіз праць Н.Ф.Клименко, присвячених моделюванню морфемної будови українського слова. Продемонстровано ефективність формально-логічних моделей слова для встановлення закономірностей його формальної та семантичної